

УДК 341.355.2:(031)«1939/1944»

Олександр Лисенко,
д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, ukr2ww@ukr.net

ВОЄННІ ДІЇ НА НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОМУ ФРОНТІ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ

Стаття присвячена відображенню воєнних дій РСЧА у 1939–1940 роках та на південній ділянці німецько-радянського фронту упродовж 1941–1944 років у довідково-енциклопедичній літературі. Здійснюється компаративний аналіз радянського, сучасного українського та зарубіжного енциклопедичного наративу. Співставляються концептуальні підходи представників різних наукових шкіл до характеристики воєнних дій на території України, рівень теоретизації основних положень, переконливості аргументації, змістове наповнення текстів. З'ясовуються особливості структурного компонування й визначальні акценти подієвого полотна, співвідношення макроісторичних, мікроісторичних та просопографічних сюжетів. Простежуються способи візуалізації енциклопедичних матеріалів, їхнє цільове призначення. Окреслюється ступінь політизації енциклопедичних текстів залежно від конкретно-історичних умов у країнах, де реалізовувалися такі видавничі проекти.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, воєнні дії, театр воєнних дій, енциклопедистика, німецько-радянський фронт, Вермахт, Червона армія, воєнне мистецтво.

Проблематика Другої світової війни стала одним з важливих тематичних сегментів енциклопедичних видань сучасної України. Було б зайвим наголошувати на пізнавально-науковому й суспільному значенні таких проектів, коли б не дві принципові обставини. По-перше, інформаційний масив радянської енциклопедистики застарів не тільки з методологічної, а й фактологічної точки зору. По-друге, процес деідеологізації наукового знання спричинив наукову дискредитацію текстів, що творилися шляхом відвертих чи прихованих замовчувань, фальсифікацій, до-

вільного трактування подій воєнної доби (однак винятково в руслі, вказаному партійним центром у Москві). Сталінську версію війни (багато в чому спрощену задля полегшеного сприйняття й аргументації та закодовану на фігуру вождя-переможця) згодом, після його смерті, змінила конструктивно й теоретично складніша і навіть витончена в інтерпретаційних формах версія часів «розвиненого соціалізму», в якій кристалізувалася більшовицька концепція. Вона мала складну композитивну структуру, смислоутворюючим стрижнем якої залишалася «керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії», а іншими несучими конструкціями теоретичні побудови на кшталт таких міфологем як «непорушна єдність партії і народу», «переваги» соціалістичного ладу над капіталістичним, а радянського воєнного мистецтва — над оперативно-стратегічним мистецтвом інших держав (навіть союзників по Антигітлерівській коаліції), «всенародна боротьба в тилу ворога» та інші.

Було б безоглядним спрощенням зовсім відкинути всі напрацювання радянської історіографії Другої світової війни, адже до наукового обігу упродовж повоєнних десятиліть було введено величезну кількість емпіричного матеріалу, систематизовано (щоправда, у заданому «згори» ключі) цілі джерельні масиви. Поява тематичних та узагальнюючих археографічних видань сформувала підґрунтя для подальшого опрацювання документів.

Однак, примат історико-партійної візії, необхідність дотримання жорстких «особливих правил гри» та обмежень з боку політичної цензури врешті-решт обумовили девальвацію здобутків радянських авторів, які писали про війну, хоча слід визнати, що принаймні в жанровому відношенні цю продукцію можна вважати повноформатною. Що стосується тематичного спектру, то в ньому спостерігалися значні перекоси й невідповідності. Окрім партійної, на перший план вийшли баталістична проблематика, сюжети, пов'язані з боротьбою радянських партизанів і комуністичного підпілля, функціонування тилу, виробнича сфера якого зосереджувалась на забезпеченні всім необхідним фронту. Як це не парадоксально, саме провідні, найбільш ідеологічно навантажені тематичні вектори виявилися зоною найпомітніших спекуляцій та спотворення історичної картини. Внаслідок цього вже в другій половині 80-х — на початку 90-х років почалася системна реконструкція міфу «Велика Вітчизняна Війна». В Україні цей процес набув суцільного, неперервного процесу, попри спроби певних політичних сил повернутися до попередньої чи трохи модифікованої версії. Натомість у Російській Федерації одночасно з потужним потоком наукової продукції держава насаджує неосталінську модель історичної пам'яті, що базується на літературі політичного замовлення. Однак, нам видається, що автономність історичної

науки рано чи пізно стає реальністю, адже це відповідає корінним інтересам як демократичного суспільства, так і правової держави. Ті, хто цьому протидіє, як правило, втілюють в життя певні вузькокорпоративні наміри, отримуючи від цього політичні й матеріальні дивіденди.

Сучасна ситуація у сфері історичної та комеморативної політики в Російській Федерації дає всі підстави стверджувати послідовний курс на формування та підтримку офіційної історіографії. Жорстке держзамовлення з виразними політичними маркерами й концептуальною здатністю має наслідком появу офіціозного нарративу, що закріплюється завдяки відповідним нормативно-правовим актам та ідеологічним кампаніям у керованих чи контрольованих ЗМІ як канонічний. Парадоксальність історіографічної ситуації в РФ полягає в тому, що значний сегмент історієписання зберігає певну автономність від накиннутих «згори» «правил» і цілком відповідає основним тенденціям поступу світової історичної науки.

Навіть за колом організаторів та авторів офіційних енциклопедичних та багатотомних узагальнюючих проєктів можна скласти уявлення про те, у який спосіб нинішнє керівництво Росії продовжує експлуатувати історичну сферу знання задля підкріплення нової ідеологічної конструкції, що базується на імперських (як дореволюційних, так і радянських) цінностях.

Показовим у цьому сенсі є створення фундаментальної 12-ї праці — «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років». Презентуючи цей проєкт, тодішній Президент Російської Федерації Д. Медведєв наголосив на його актуальності, оскільки він «передає правду про Велику Вітчизняну війну, допомагає осмислити її вирішальні битви й події, закликає активно боротися з фальсифікацією історії боротьби з фашизмом і перемоги над ним, зі спробами виправдання нацизму, його злочинів і негуманності»¹.

Оскільки енциклопедичний формат за визначенням передбачає наявність критичної маси фундаментального знання, видання цього жанру з'являються після певного періоду нагромадження емпіричного масиву і його теоретизації на новітніх методологічних засадах.

Відмова від радянської історіографічної спадщини потребувала від вітчизняних науковців саме такої послідовності. На першому етапі йшлося про полегшення доступу до закритих джерел та їх оприлюднення в археографічних виданнях. На другому науковці розпочали інтелектуальні атаки на теоретичні підвалини радянської історіографії, проторення нових

---

¹ Великая Отечественная война 1941–1945 годов: в 12 т. Т. 1. Основные события войны / [редкол. 1 т.: В.А. Золотарёв (пред.), А.М. Соколов (зам. пред.), Н.В. Илиевский и др.]. — М.: Воениздат, 2011. — С. 3.

тематичних напрямів. Наступний етап, що продовжується нині, ставить дослідників перед необхідністю теоретичного осмислення історичного процесу, широких узагальнень і асоціацій, визначення співмірності основних тенденцій нашого минулого з загальнолюдським цивілізаційним поступом.

Два десятиліття слід вважати цілком достатнім для підготовки фундаменту великих енциклопедичних полотен. Тому органічним наслідком розвитку сучасних історичних досліджень стала поява багатотомної «Енциклопедії історії України». Цей визначний проект, удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки за 2016 р., став підсумком інтенсивної методологічної трансформації, залучення великих джерельних пластів, інтеграції вітчизняних науковців у світовий історіографічний процес.

Слід зазначити, що апробація перших напрацювань учених суверенної України почалася задовго до початку підготовки «ЕІУ». Так, у 1997 р. Інститут історії України НАН України видав «Малий словник історії України» обсягом майже 27 умовних друкованих аркушів. У передмові до цієї праці академік НАНУ В. Смолій наголосив: «Утворення незалежної держави Україна викликало величезні зрушення у суспільній психології. Найпомітніший вплив цих зрушень — зростання історичної свідомості різних верств населення України, поглиблений інтерес до минулого, до історичних знань. Без перебільшення можна твердити, що нині наше суспільство переживає своєрідний «історичний ренесанс». Його ознаки — маса найрізноманітніших історичних видань, художніх, науково-популярних, історично-публіцистичних творів, підвищений інтерес до історичних сюжетів у засобах масової інформації. У цій зливі пересічний громадянин почуває себе недостатньо обізнаним, позбавленим найпростіших орієнтирів. До того ж, «історичний ренесанс» подекуди збочується до історичної міфотворчості, до надмірної, а то й штучної політизації та ідеологізації минулого, використання історичного знання заради сьогоденних інтересів.

Найкращий засіб проти подібних міфів — об'єктивна історична інформація, вивільнена від суб'єктивного тлумачення конкретного дослідника чи ідеолога... Суспільні очікування саме такого історичного знання підтверджуються великою популярністю різного роду історично-довідкових видань»².

Це видання стало «пробним каменем» на шляху до підготовки фундаментального енциклопедичного проекту. У ньому апробувались укра-

---

² Малий словник історії України / відпов. ред. В.А. Смолій. — К.: Либідь, 1997. — С. 7.

їноцентричні підходи до висвітлення історичних явищ, сучасний тезаурус, впроваджувалися нові джерела, оцінка і характеристики видатних діячів минулого.

Вже упродовж першого десятиліття після розпаду СРСР історики в пострадянських державах взялися за переосмислення досвіду подій Другої світової війни. Полегшення доступу до архівних джерел, а також гострі дискусії довкола радянської спадщини стимулювали пошук документів, які мали б слугувати підсиленням доказової бази тієї чи іншої версії. На зміну гострим полемічним статтям публіцистів прийшли вагоміші праці професійних науковців. Та, як це не парадоксально, справжній сплеск інтересу до проблематики Другої світової війни і, в першу чергу, її початку викликали книги розвідника, який під псевдонімом В. Суворов³ оприлюднив власне бачення деяких аспектів світового збройного конфлікту та місця СРСР у ньому. Не маючи доступу до закритих (і навіть розсекречених) архівних масивів у Російській Федерації, він вибудував свою концепцію на відкритих джерелах, що не давали критичної маси інформації, необхідної для повноцінного обґрунтування більшості продиктованих ним гіпотез. Брак емпіричного матеріалу В. Суворов намагався компенсувати розкутою інтерпретацією, довільними асоціаціями, не надто переконливими здогадами, що надало його опусам в очах переважної частини наукової громадськості статусу доволі вразливої гіпотези. У нього одразу знайшлися і критики, і адепти⁴, які гостро дискутували з приводу доказовості окремих його положень, а то й концепції загалом. Однак доробок В. Суворова, його виступи у ЗМІ мали один беззаперечний ефект: вони змусили дослідників інтенсифікувати пошук документів, які б спростовували чи підтверджували висловлені цим автором міркування. Завдяки цьому академічне середовище помітно активізувалося у виявленні та публікації джерел, які до того були невідомі, або перебували в обмеженому доступі.

Оскільки практично весь масив джерел (за винятком кількох сегментів), в яких зафіксована історія Другої світової війни, зберігається в

---

³ Суворов Виктор. Ледокол: Кто начал Вторую мировую войну? — М.: АО Изд. дом «Новое время», 1993. — 352 с.; *Его же*. День-М. Когда началась Вторая мировая война? — М.: АО «Всё для вас», 1994. — 255 с.

⁴ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Серія «Україна крізь віки»: У 15-ти т. — К., 1999. — Т. 12 / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. — К.: Альтернативи, 1999. — 336 с.; Санін Владислав. Разгадка 1941. причины катастрофы. — М.: Яуза, Эксмо, 2010. — 480 с.; Великая Отечественная катастрофа. Итоги дискуссии / Алексей Исаев, Виктор Суворов, Марк Солонин и др. — М.: Яуза; Эксмо, 2009. — 768 с.; Солонин Марк. 22 июня. Анатомия катастрофы. — М.: ООО «Издательство «Яуза», 2009. — 246 с.

російських архівосховищах, цілком природно, що більшість археографічних видань з'явилася в Росії. Насамперед, це — багатотомне видання «Русский архив», у якому зосереджені документи вищих керівних органів — Державного комітету оборони, Генерального штабу Збройних сил СРСР, Головного політуправління та інших⁵. Документи, що стосуються подій 1941 р., вміщені у виданні «Россия — XX век. Документы. 1941 год»⁶, у другому томі спільного проекту білоруських, російських та українських вчених «1941 год. Страна в огне»⁷, а також археографічних публікаціях у «Военно-историческом журнале». Утаємничені сторінки війни розкривають матеріали загальних і тематичних видань, зокрема таких як «Скрытая правда войны», «Материалы следствия и суда над генералом Д.Г. Павловым»⁸. Цікаві публікації вміщені в періодичних виданнях «Армада», «Авиамастер», «Военно-исторический архив», військово-історичній серії «Армии мира», «Авиация и космонавтика» та «Бронеколлекция», «Техника и вооружение» та інтернет-публікаціях (інтернет-сайти «Механізовані корпуси РСЧА», «The Russian Battlefield», «BBC России», сайті військово-історичного товариства РУБОН «РККА» та інших.

З'явилися друком спеціальні енциклопедичні видання на кшталт «Энциклопедии танков» та ілюстровані довідники з уніформістики й озброєння. В Україні бойовим діям на німецько-радянському фронті присвячено небагато видань. Серед найпомітніших — кілька книг про Київ у роки війни, а також видання з серії «Дослідження, документи, свідчення», підготовлені зусиллями науковців «Національного музею історії України в Другій світовій війні. Меморіальний комплекс» зі залученням співробітників Інституту історії України НАНУ⁹.

---

⁵ Русский архив: Великая Отечественная: в 29 томах. — М.: Терра, 1993. — 12000 с.

⁶ 1941 год: В 2 кн. / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева. — М.: Международный фонд «Демократия», 1998. — (Россия. XX век. Документы).

⁷ 1941 год: Страна в огне. Историко-документальное издание. — Кн. 2: Документы и материалы / Ред. кол.: А.А. Коваленя, В.А. Смолий, А.О. Чубарьян. РАН. Институт всеобщей истории; НАН Украины. Институт истории Украины; НАН Беларуси. Институт истории. — М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. — 720 с.

⁸ Материалы следствия и суда над генералом Д.Г. Павловым // Неизвестная Россия. XX век: Архивы. Письма. Мемуары. В 4-х кн. Т. 2. Неизвестная Россия. XX век / Сост. В.А. Козлов, С.М. Завьялов. Московское городское объединение архивов. — М.: Историческое наследие, 1992; Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы / Сост. П.Н. Кнышевский, О.Ю. Васильева, В.В. Высоцкий, С.А. Соломатин. — М.: «Русская книга», 1992. — 348 с. (Россия в лицах, документах, дневниках).

⁹ Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб) / [Упор. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов]. — К.-Л.: Місіонер, 2003. — 527 с.; Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії

Як бачимо, на пострадянському просторі формується доволі ґрунтовна джерельна база для вивчення подій 1939–1945 років. Та, як це не парадоксально, у концептуальному плані продовжувалися безкомпромісні дебати довкола багатьох епізодів початкового етапу німецько-радянського протистояння. Частково це можна пояснити недоступністю документів, у яких зафіксовано мотивацію тих чи інших рішень вищого ешелону влади і командування радянських Збройних сил. Їхня ізоляція від наукового й громадського загалу, за нашим припущенням, може слугувати свідченням того, що їх зміст здатний суттєво дискредитувати сучасну офіційну російську версію «Великої Отчественной войны». Іншим чинником, що спричинив таку ситуацію, стала не природна в науковому середовищі розбіжність у поглядах на проблему в цілому та окремі її аспекти, а зацікавленість у відсутності такого консенсусу певних політичних сил, що використовували історичне знання як матеріал для політичних технологій з метою маніпуляцій масовою свідомістю «електоральних мас».

Вказані вище обставини, безумовно, ускладнювали формування енциклопедичного формату історичного знання. Попри негативне маркування деяких персоналій, явищ і подій, які в радянські часи глорифікувалися, автори «ЕГУ» та інших сучасних довідково-енциклопедичних видань зуміли в головному зберегти «золоту середину», максимально можливо об'єктивізувати подану в гаслах інформацію, оминаючи крайнощі в характеристиках та оцінках.

Симптоматичною для вітчизняної історіографії слід вважати ситуацію, що склалася з переформатуванням тезаурусу. Радянська термінологія, що несла відоме ідеологічне навантаження, володіла доволі помітною інерційністю і поступалася місцем новій номенклатурі дефініцій не так швидко, як того хотілося прихильникам різкого розриву з «радянською спадщиною». Можна з упевненістю стверджувати, що це «прощання» з більшовицькими ідеологемами відбулося б набагато швидше, коли б не відчутний і системний тиск ветеранських організацій та їхніх

України НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»; [авт. та упоряд.: Л.В. Легасова та ін.; редкол.: В.М. Литвин та ін.]. — К.: Аеростат, 2012. — 502 с.; Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення / [ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін.; авт. та упоряд.: Л.В. Легасова та ін.]; Ін-т історії НАН України, Мемор. комплекс «Нац. музей історії ВВВ 1941–1945 рр.». — К.: Аеростат, 2012. — 501 с.; Україна: 100 днів війни. 22 червня — 29 вересня 1941 р.: дослідження, документи, свідчення / Нац. музей історії України у Другій світ. війні, Мемор. комплекс, Ін-т історії України НАН України; [авт. та упоряд.: Л.В. Легасова та ін.; редкол.: В.А. Смолій та ін.]. — К.: Аеростат, 2016. — 504 с.

лобі — політичних партій лівого спектру, що чинився до самої ліквідації Комуністичної партії України у період Революції Гідності.

Тим часом до появи власне сучасних вітчизняних видань науковці послуговувалися радянськими енциклопедичними виданнями, вибудованими за жорсткими ідеологічними схемами й наповненими відповідною термінологією.

Співвідношення змісту й обсягів гасел «Друга світова війна» і «Велика Вітчизняна війна» у радянських енциклопедичних виданнях вказує на особливості офіційної концепції, що панувала до 1990 року в СРСР. Так, у «Військовому енциклопедичному словнику» (Москва, 1983 рік) статті з аналогічною назвою приблизно однакові за розміром, однак перша з них — «Друга світова війна» — має в двічі менше ілюстративного матеріалу, причому майже половина зніmkів віддзеркалює співпрацю в рамках Антигітлерівської коаліції. Цікаво, що без жодних докорів сумніння автори вмщують фото, присвячені підписанню Мюнхенської угоди 1938 р. та вступу «німецько-фашистських військ» до Польщі, натомість роль СРСР у розв'язанні найбільшого збройного конфлікту в історії людської цивілізації залишається поза кадром. Показово, що дії Червоної армії у вересні 1939 р. та червні 1940 р. винесені у гасло «Визвольні походи».

За винятком першого періоду Другої світової війни (1 вересня 1939 р. — 21 червня 1941 р.) її періодизація співпадає з періодизацією Великої Вітчизняної війни.

Концептуальний стрижень цих текстів визначає твердження про те, що Друга світова війна «почалась як імперіалістична як з боку фашистської Німеччини, так і з боку держав фашистського блоку». Як компроміс з колишніми союзниками сприймається така теза: «Характер війни з боку капіталістичних держав, які билися проти фашистських агресорів, поступово змінювався, набуваючи рис справедливої війни». І вже в руслі класово-партійної парадигми думка завершується майже аксіоматично: «Визначальним фактором цього процесу були зусилля народних мас, бойова діяльність їх авангарду — комуністичних і робітничих партій»¹⁰.

Виправдання зовнішнього курсу СРСР знаходимо в такому фрагменті: «Вступ СРСР в 2-у світову війну і створення антигітлерівської коаліції остаточно завершило процес перетворення війни у справедливую, визвольну, антифашистську». А далі йде звинувачення, яке цілком екстраполювалося на сам Радянський Союз: «У передвоєнні роки західні держави сприяли мілітаризації економіки фашистських держав і, по суті,

---

¹⁰ Военный энциклопедический словарь / Пред. гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. — М.: Воениздат, 1983. — С. 168.

проводили політику заохочення фашистських агресорів, сподіваючись спрямувати їх агресію проти СРСР (У тексті йде відсилання до гасла «Мюнхенська угода 1938 р.» — *Авт.*). Радянський Союз робив усе можливе, щоб попередити війну, створити систему колективної безпеки в Європі, однак західні держави під виглядом «невтручання» і «нейтралітету» проводили, по суті, політику заохочення фашистських агресорів, підштовхували фашистську Німеччину до нападу на СРСР. За цих умов Радянський Союз прийняв пропозицію Німеччини й уклав у 1939 договір про ненапад, чим попередив утворення антирадянського імперіалістичного фронту».

У «Російській військовій енциклопедії» дещо в іншій редакції звучать ті ж визначення причин війни: «Друга світова війна виникла всередині капіталістичного світу в результаті різкого загострення суперечностей між капіталістичними країнами внаслідок дії закону нерівномірності їхнього розвитку за імперіалізмом. Відповідальність за її виникнення лежить на імперіалізмі як суспільній системі, на пануючих класах та урядах найбільших капіталістичних країн, перш за все фашистській Німеччині, фашистській Італії та мілітаристській Японії»¹¹. Надзвичайно ідеологізований текст спрямований на те, щоб перекласти всю відповідальність за розв'язування світового збройного зіткнення на інших. Наводячи дані, що ілюструють швидку мілітаризацію економіки США, Великої Британії, Німеччини, автори жодним чином не згадують про стрімке нарощування потенціалу радянського ВПК.

Перелік зовнішньополітичних кроків урядів Німеччини, Японії, Італії супроводжується звинуваченнями на адресу західних демократій, які, з одного боку, сповідували тактику стримування шляхом поступок експансіоністським державам, а з іншого, — «не пішли на угоду про спільну боротьбу проти агресора на засадах рівності і взаємності». Більше того, вступ Великої Британії у «сепаратні переговори» з Берліном не залишив Кремлю вибору й підштовхнув до укладання договору з Німеччиною про ненапад¹².

Загалом текст статті «Друга світова війна», вміщеної у «Військовій енциклопедії», є розширеним варіантом відповідної статті у «Військовому енциклопедичному словнику» з тією різницею, що у першому з цих видань міститься п'ять карт, дві з яких присвячені європейському ТВД, одна — загальна, що ілюструє розповзання війни по світу, а дві — Південно-Східній Азії й Тихоокеанському регіону.

---

¹¹ Советская военная энциклопедия: в 8 т. / Гречко А.А., Огарков Н.В. (гл. ред.) — М.: Воениздат, 1976. — Т. 2: Вавилон — Гражданская. — С. 409–410.

¹² Там же. — С. 409–410.

Аналогічним чином побудовані у цих виданнях гасла «Велика Вітчизняна війна». Та якщо у «Словнику» подано 19 фотографій, на яких відображені переважно успішні дії Червоної армії (лише дві з них — небаталістичні), то в «Енциклопедії» — 15 карт, що послідовно розкривають перебіг операцій на німецько-радянському фронті й на Далекому Сході. У жодній з перелічених статей не було ні слова про «Зимову війну» СРСР проти Фінляндії та «повернення» Північної Буковини й Південної Бессарабії.

Україна від самого початку спалаху найбільшого в історії людської цивілізації збройного зіткнення опинилась у його епіцентрі. Поділивши центральноєвропейський регіон на «сфери впливу», Вермахт і Червона армія у вересні 1939 р. шляхом відкритої агресії знищили Польщу і створили спільний кордон. У радянській довідково-енциклопедичній літературі дії РСЧА камуфлювала дефініція «визвольний похід у Західну Україну і Західну Білорусію». Якщо наступу німецьких з'єднань польське військо ще намагалося чинити якийсь спротив, то радянські частини практично не зустріли спротиву і швидко вийшли на лінію розмежування з німецькими союзниками.

Оскільки в енциклопедистиці радянської доби викристалізувалася єдина (причому доволі жорстка й практично непорушна) схема, характер віддзеркалення цих подій доволі повно і точно передають матеріали «Радянської військової енциклопедії». У статті «Друга світова війна» зазначається, що «17 вересня за рішенням Радянського уряду війська Радянської армії перейшли кордон Польської держави і почали визвольний похід у Західну Білорусію і Західну Україну, щоб узяти під захист життя і майно українського й білоруського населення, яке прагнуло до возз'єднання з радянськими республіками, і не допустити подальшого розповсюдження гітлерівської агресії»¹³.

У статті «Визвольні походи 1939–1940» повторюється, що частини білоруського та київського особливих військових округів перейшли західний кордон вже після того, як «польська буржуазно-поміщицька держава розпалась». У такий спосіб принципово знижувався рівень відповідальності Кремля за ліквідацію великої європейської держави і порушення існуючих норм міжнародного права.

Далі вказується, що до складу Українського фронту (командувач — командарм 1-го рангу С.К. Тимошенко) входили 5, 6 і 12-а армії, кожна з яких мала власну авіагрупу. Однак військам «заборонялося бомбардувати з повітря й обстрілювати артилерійським вогнем міста та інші населені

---

¹³ Советская военная энциклопедия: в 8 т. / Гречко А.А., Огарков Н.В. (гл. ред.) — М.: Воениздат, 1976. — Т. 2: Вавилон — Гражданская. — С. 410.

пункти. У наказі-зверненні військових рад, на проведених зборах та мітингах пояснювалися визвольні цілі походу. Від військ вимагалось лояльне ставлення до польських військовослужбовців, якщо вони не виявляють збройного опору. До 25 вересня радянські війська просунулися на 250–350 км, вийшовши на рубіж річок Західний Буг і Сян. Були рішуче відбиті спроби німецько-фашистської армії захопити окремі райони Західної Білорусії і Західної України. Радянська Армія за широкою підтримки народних мас виконала свій інтернаціональний обов'язок»¹⁴.

Автор матеріалу наголошує на тому, що «питання про повернення Бессарабії та Північної Буковини» Москві вдалося розв'язати «мирним шляхом». «До кінця 30 червня 1940 за згодою з урядом королівської Румунії державний кордон СРСР був відновлений по річках Прут і Дунай. На територію Бессарабії та Північної Буковини були введені війська створеного на базу Київського Особливого військового округу Південного фронту під командуванням генерала армії Г.К. Жукова». Оцінюючи результати цієї акції, зазначається: «Визвольні походи радянської армії мали важливе політичне та військово-стратегічне, стали великим внеском у боротьбу народів проти фашистської агресії. В походах Радянської армії був набутий серйозний досвід управління військами, особливо при організації маршів на великі відстані за участю чисельної військової техніки»¹⁵.

У фокусі непримиренних дебатів перебувала насамперед ключова категорія — «Велика Вітчизняна війна», відхилення від якої ліві сили і ветерани (не тільки війни!) вважали зазіханням на світоглядні цінності й пам'ять про жертви цієї вселенської катастрофи. Навіть перейменування відповідної структури Інституту історії України — відділу історії Великої Вітчизняної війни у відділ історії України періоду Другої світової війни — далось непросто, в результаті тривалих штучних перешкод з боку симпатиків соціалізму й комунізму. Саме очільник підрозділу — професор М. Коваль — ініціював цю зміну й підготував статтю для «Малого словника історії України» (1997 рік). Показово, що на с. 76 цього видання вміщена відсилка від гасла «Велика Вітчизняна війна 1941–1945» до гасла «Радянсько-німецька війна 1941–1945» (с. 331). Дуже стисла і лаконічна, ця стаття фактично позбавлена політичних оцінок. Причин катастрофи 1941 р. автор торкається одним реченням: «Через злочинні дії Й. Сталіна та військового керівництва, що призвели до масових репресій серед командування Червоної армії, та з інших причин вона не була готовою до

---

¹⁴ Советская военная энциклопедия: в 8 т. / Гречко А.А., Огарков Н.В. (гл. ред.) — М.: Воениздат, 1976. — Т. 6: Объекты военные — Радиокомпас. — С. 138.

¹⁵ Там же. — Т. 6. — С. 139.

організованої відсічі ворогів і, зазнавши величезних втрат у прикордонній битві, змушена була відступати»¹⁶.

Дещо по-іншому М. Коваль розставив акценти у гаслах «ЕІУ». У другому томі він подав статтю «Друга світова війна 1939–1945», у якій ідеться про її причини та перебіг (щоправда, переважно на європейських теренах бойових дій). При цьому згадуються Московська і Сталінградська битви, оборона Кавказу, Курська битва, Берлінська наступальна операція, бойові дії членів Антигітлерівської коаліції у північній Африці, на Середземномор'ї, Тихому океані, десант американських військ на о. Сицилія, радянсько-японська війна 1945 р.

Натомість матеріал про події на німецько-радянському фронті поданий під гаслом «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945». Оскільки жодного сюжету про термінологію вказані тексти не містили, можна лише вибудувувати здогадки і припущення щодо мотивів такого «кроку назад», адже остання стаття з'явилась у т. 1 «ЕІУ» через 6 років після виходу в світ «Малого словника історії України». Провідний на той час вітчизняний фахівець з цієї проблематики вважав причинами війни «суперечності світового політичного процесу, породжені Версальською системою міжнародних відносин, реваншистськими настроями в Німеччині та прагненням правлячих кіл країн антикомінтернівського пакту (1936) — Німеччини, Італії, Японії — переподілити світ на свою користь. Констатація «потурання діям Німеччини, де до влади прийшла Націонал-соціалістична партія Німеччини на чолі з А. Гітлером», з боку західних демократій доповнюється оцінкою ролі партійно-радянського керівництва СРСР, очолюваного Й. Сталіним, яке уклало з Німеччиною договір про ненапад, підкріплений таємними домовленостями щодо перегляду кордонів та розподілу сфер впливу в Європі.

Однак і в цьому матеріалі відсутні згадки про радянсько-фінську війну та анексію Радянським Союзом Північної Буковини й Південної Бессарабії. Частково це можна пояснити наявністю в «ЕІУ» таких статей як «Радянсько-фінська війна 1939–40», «Зимова війна 1939–40» (автор — В. Гриневич), «Возз'єднання українських земель в єдиній державі» (Ю. Сливка), «Радянська армія» (С. Сидоров), «Бессарабія» та «Буковина Північна» (О. Веселова, В. Холодницький), в яких більшою чи меншою мірою були викладені ці аспекти початкового періоду Другої світової війни.

На відміну від радянських видань, в «ЕІУ» були опубліковані гасла «Польсько-радянська війна 1939» (А. Руккас) та «Радянсько-японська

---

¹⁶ Малий словник історії України / відпов. ред. В.А. Смолій. — К. : Либідь, 1997. — С. 331.

війна 1945» (О. Лисенко), які разом зі щойно згаданими статтями суттєво доповнили матеріали, присвячені цьому періоду вітчизняної та всесвітньої історії. Завдяки цьому причини, перебіг та основні наслідки Другої світової війни для України набули завершеного вигляду.

Для усвідомлення векторів становлення історичного знання загалом та його енциклопедичного формату, зокрема, корисно зробити співставлення з зарубіжними проектами в цьому жанрі.

З 2005 р. у Російській Федерації реалізується масштабний проект в рамках «Великої російської енциклопедії» («ВРЕ»). Презентуючи її електронну версію, ініціатори проекту без зайвої скромності заявили: вона є «енциклопедією міжнародного рівня, що стоїть в одному з такими довідковими виданнями, як «Британіка», «Лярус», «Великий Брокгауз» та іншими, які дають у своїх статтях цілісну картину розвитку світу, людини, суспільства, науки і техніки. ...На відміну від інших довідкових видань «ВРЕ» є фундаментальним виданням, тому передбачає наявність статей достатнього обсягу й глибини аналізу по всіх найважливіших аспектах, явищах і поняттях у житті й діяльності людини». Висока самооцінка праці базується на залученні провідних спеціалістів різних галузей, а також копіткій і багатоетапній науково-редакційній роботі, частка якої у вартісному виразі сягає 60–70% усіх організаційно-наукових витрат (для порівняння, у «Британіці» та «Лярусі» цей показник становить 80%). Цьому сприяє і штат «ВРЕ» — 200 осіб (у «Великій радянській енциклопедії» працювало втричі більше).

На час появи перших томів цього великого проекту російська історична наука досягла помітних успіхів у переорієнтації на загальноприйнятні у світі стандарти наукових досліджень та подолання радянської історіографічної спадщини. Одночасно з талановитими істориками-одинаками поставали цілі наукові школи в різних регіонах країни, з'явилися численні державні й недержавні дослідницько-пошукові інституції, що опублікували низку цікавих археографічних та монографічних праць, провели велику кількість наукових форумів і дискусій (чого варті лише публікації, які лавиноподібно накрили наукові видання з появою книг В. Суворова).

Та як це не парадоксально, ці кількісні і якісні характеристики знайшли мінімальний відбиток у матеріалах «ВРЕ», присвячених Другій світовій війні. Свідченням цього можна вважати гасло «Друга світова війна 1939–45». Концептуальні підходи його автора А. Орлова проступають вже у першому рядку, в якому вказується, що найбільшу в історії людства війну розв'язали нацистська Німеччина, фашистська Італія і мілітаристська Японія, а воювали ці агресори проти держав антифашистської коаліції. Поряд з цими кліше далі йде «класична» радянська

схема: «Друга світова війна виникла внаслідок різкого загострення економічних та ідеологічних протиріч між провідними світовими державами». «Головною причиною її виникнення став курс Німеччини, підтриманий її союзниками, на реванш за поразку в Першій світовій війні 1914–1918 рр. і насильницький переділ світу... Нацистська програма завоювання світового панування включила плани відновлення й розширення Німецької колоніальної імперії, розгрому Великобританії, Франції і становила загрозу для США, найважливіша мета нацистів полягала у знищенні СРСР». Обходячи роль радянського керівництва у військово-економічній підтримці III Райху, автор зазначає: «Правлячі кола західних країн, розраховуючи ухилитися від війни, прагнули спрямувати німецьку агресію на схід. Вони сприяли відродженню військово-промислової бази німецького мілітаризму (фінансова допомога США Німеччині за планом Дауеса, британсько-німецька морська угода 1935 р. та ін.), по суті, заохочували нацистських агресорів».

Якщо агресія Вермахту проти Польщі розглядається у гаслі «Німецько-польська війна 1939», то дії радянської сторони характеризує така тирада: «17 вересня радянський уряд увів свої війська на території Західної Білорусії і Західної України (див. «Похід Червоної Армії 1939), що входили до складу Росії до 1917 р., аби взяти під захист білоруське й українське населення у зв'язку з розпадом польської держави і не допустити подальшого просування німецької армії на схід (ці землі були віднесені до радянської «сфери інтересів», згідно з радянсько-німецьким таємним протоколом 1939 р.». У такому ж ключі трактується «похід Червоної армії в Бессарабію та Буковину», «укладання угод у вересні–жовтні 1939 р. про взаємну допомогу з прибалтійськими державами, а потім і входження прибалтійських держав до складу Радянського Союзу у серпні 1940 р.». Традиційною оцінкою супроводжується сюжет про «Зимову війну»: «Внаслідок радянсько-фінської війни 1939–40 рр. [в енциклопедії гасло під такою назвою вміщене окремо — *О.Л.*], хоча й ціною великих жертв, була досягнута головна стратегічна мета, яку переслідувало радянське керівництво, — забезпечити північно-західний кордон». Нарешті, дещо відступаючи від канонічних «рейок», автор визнає: «Однак повної гарантії того, що територія Фінляндії не буде використана для агресії проти СРСР, не було, оскільки поставлене політичне завдання — створення у Фінляндії прорадянського режиму — не було досягнуте, а вороже ставлення до СРСР у ній посилювалося. Ця війна призвела до різкого погіршення відносин США, Великої Британії і Франції з СРСР (14.12.1939 СРСР виключили з Ліги націй за напад на Фінляндію)... Перебіг радянсько-фінської війни зміцнив сумніви щодо боєздатності РСЧА, які зародилися в західних правлячих колах у зв'язку з репресіями

1937–1938 рр. проти її командного складу, й додав упевненості А. Гітлеру у його розрахунках на швидкий розгром Радянського Союзу».

На відміну від західних дослідників деякі російські автори усядикували значну частину поглядів радянських істориків на війну. Однією з таких майже аксіоматичних тез є те, що німецько-радянський фронт вважається «головним театром Другої світової», це обумовлюється співвідношенням сил на Східному й західному фронтах. Позицію північноамериканської історіографії в питанні про Тихоокеанський та Азійський ТВО російські фахівці просто обходять мовчанкою.

Текст статті «Велика Вітчизняна війна 1941–1945» у Великій Російській енциклопедії цього ж автора майже двічі перевищує обсяг попередньої статті, що переконує у смислових пріоритетах.

Висвітлюючи підготовку СРСР до війни, А. Орлов акцентує увагу на тому, що «економічні можливості СРСР не давали змоги у стислі терміни оснастити Збройні сили новим стрілецьким, артилерійським, танковим й авіаційним озброєнням та бойовою технікою, завершити будівництво оборонних рубежів на новому кордоні. У Червоній армії після політичних «чисток» кінця 1930-х рр. гостро відчувався дефіцит досвідчених командних кадрів, особливо від командира дивізії й вище. На низькому рівні перебувала підготовка молодших командирів РСЧА». Аби компенсувати кадрові втрати, у 1940–1941 рр. суттєво розширилися мережа військових академій, училищ, курсів, значну кількість командирів призывали з запасу, повернули до лав армії частину репресованих офіцерів. Втім, цілком виправити становище з кадрами до середини 1941 р. не вдалося: некомплект командного складу сягав 20%.

Натомість автори енциклопедії «Лярус», не демонструючи прихильності до ідеологічних чи політичних оцінок, окреслюють два величезні театри воєнних дій: один — пролягав від Атлантики до Волги й від Північного Льодовитого океану до Екваторіальної Африки; другий — охоплював Тихоокеанський регіон, Індію, Китай, Південно-Східну Азію. Окрім кількох латиноамериканських і європейських (Іспанія, Португалія, Швеція і Швейцарія) країн майже всі держави виявилися втягнутими у війну. Вказуючи прізвища керівників, які були головними акторами цього глобального протистояння, автори статі про Другу світову війну наголошують, що їхнє домінуюче становище визначалося не тільки особистими рисами, а й вагомністю людських, економічних, наукових і технічних ресурсів, якими володіли очолювані ними держави.

Фахівці, які готували цей матеріал, поділяють війну на два періоди. Перший — тривав до кінця 1942 р. й позначений перемогами країн Осі на початковому етапі й невдачами японського флоту на архіпелазі Мідуей, німецьких військ в битві під Ель-Аламейном, а також висадками союзних

десантів у Марокко й Алжирі та катастрофою з'єднань Вермахту під Сталінградом. Другий — характеризується переходом ініціативи до союзників: США систематично завдає поразок Японії, а в Європі відбувається стримування в Італії, великі десантні операції, що, врешті-решт, і визначило перебіг війни в цілому. Ця багато в чому спрощена, схема віддзеркалює методологічні підходи більшості західних (не німецьких) істориків на хід подій.

Визначення призвідників світового збройного зіткнення здійснюється у традиційний спосіб: ними по черзі називаються Німеччина, Італія і Японія.

Та якщо роль нацистських лідерів у розв'язанні Другої світової війни окреслюється недвозначно, то лише місце більшовицького керівництва залишається, так би мовити, зовсім поза кадром. Виникає логічне питання: що це? Прикре недоопрацювання, чи певна тенденційність?

Більшість сюжетів статті присвячена подіям у Європі, хоча подаються вони абрисом, схематично*. Водночас деякі фрагменти набувають концептуального значення. Для прикладу, у п. 3.9. «Від союзу до німецько-радянської війни» вказується, що пакт про ненапад між двома державами супроводжувався й підкріплювався торгівельною угодою від 11 лютого 1940 р., яка «для Берліна значно послабила наслідки британської блокади». Німці отримували з СРСР необхідні для військово-промислового комплексу мідь, нікель, вольфрам, бавовну і нафтопродукти. Радянська сторона на 50% зменшила тарифи на товари, що транспортувалися до Німеччини та з Німеччини Транссибірською магістраллю.

Інша думка, що заслуговує на увагу, стосується різних форм нацистської окупації. За словами авторів «Лярус», характер управління захопленими у Європі територіями визначає два принципи: по-перше, вони повинні підживлювати військові зусилля, надаючи продукти харчування і чоловіків для армії; по-друге, встановлений у них порядок мав забезпечити формування «нового європейського устрою». При цьому місце кожного народу в «Новій Європі» ставилося в залежність від його становища в расовій ієрархії, якою її уявляли нацистські правителі. Далі в тексті зазначається, що «труднощі арбітражу між цими двома імперативами пояснює розмаїття форм нацистської окупації».

З'явилися 4 основних типи управління окупованими землями:

1) Західна Польща, Ельзас, Мозель, Словенія, Люксембург підлягали германізації. Чинovníки окупаційної адміністрації прибували сюди з Райху. Тут діяли німецькі закони й запроваджувалась німецька мова. Частина місцевих мешканців виселені або усунуті з традиційних соці-

---

* В енциклопедії була вміщена окрема стаття «Тихоокеанська кампанія».

альних ніш, а «розвиток вільних земель покладався на німецьких поселенців»;

2) Інша частина Польщі й зайняті території СРСР перебували під безпосереднім контролем німецької держави й підлягали нещадній експлуатації сировинних і людських ресурсів. Дух установок щодо «освоєння» цих земель передає фраза Гімmlера (1943 р.): «Мені все одно, якщо 10 000 російських жінок помруть, аби вирити протитанковий рів, якщо його викопали»;

3) Північна Франція, Норвегія Нідерланди, Бельгія також підпорядковувалися німецькій адміністрації, оскільки вона не могла розраховувати на місцеві кадри (очевидно, внаслідок сумнівів у лояльності). Однак експлуатація ресурсів у цьому регіоні мала менш жорсткий характер. Хоча політичні супротивники та євреї неухильно й системно переслідувалися, як і на всіх інших загарбаних гітлерівцями територіях;

4) Франція Петена, Сербія Недича, Словаччина Тісо мають національну адміністрацію. Єдине, що відрізняє їх від попередньої групи країни, це те, що наявність власного уряду «легітимізує їхню експлуатацію».

Можна дискутувати про критерії такої стратифікації, однак слід визнати, що загалом вона відображає підходи Берліна до окупаційної політики.

У цьому виданні подано дуже стислий опис перебігу бойових дій на німецько-радянському фронті, рубіжними серед яких називається контрнаступ Червоної армії під Москвою та повернення міст Клин і Калінін, що поклато край планам «блискавичної війни».

Автори наголошують ще на одній доленосній події — створенні на підставі Атлантичної хартії Антигітлерівської коаліції, що знаменувало новий етап боротьби проти нацизму й фашизму. У зв'язку з союзницькими зобов'язаннями і доброю волею вказувалося на те, що у вересні 1941 р. Рузвельт санкціонував надання допомоги Радянському Союзу, яка з 1942 до 1945 рр. оцінювалась в 11 млрд. дол.

Оскільки в енциклопедії містилася окрема стаття «Сталінградська битва», у гаслі «Друга світова війна» лише згадується про неї.

«Німецько-радянська війна» також подана окремим гаслом, у якому дещо детальніше висвітлюються бойові дії на Східному фронті.

Показово, що автори «Лярус», як і радянські й сучасні російські історики, вживають стосовно бойових дій у заключній фазі війни на європейському ТВД термін «Визволення Західної Європи». Однак в останньому випадку конотація вказаного поняття суттєво відрізняється від радянської ідеологеми завдяки наголосу на дихотомічному характері цього явища: з одного боку, Червона армія громила нацизм і несла

народам Європи звільнення від нього, а з іншого, — несла нав'язаний Кремлем устрій країнам, які вона визволяла.

Окремою сюжетною лінією через всю статтю проходять контакти союзників під час міжнародних конференцій та зустрічей лідерів «Великої трійки», на яких генерувалися контури майбутнього світового устрою¹⁷.

Не зважаючи на те, що Друга світова війна велася різними засобами й охопила всі сфери життя, її головний зміст визначали бойові дії.

Якщо вести мову про європейський ТВД, то видається абсолютно беззаперечним твердження про те, що саме на Східному фронті визначався результат цього безкомпромісного протистояння.

У радянських енциклопедичних виданнях наводяться такі дані про співвідношення сил на німецько-радянському фронті на початку війни. Загальна чисельність Збройних сил Німеччини в середині 1941 р. становила близько 7,3 млн осіб, а також понад 1,2 млн вільнонайманого складу. У сухопутних військах служило 5,2 млн осіб (вони налічували 214 дивізій 9169 піхотних, 21 танкових, 14 моторизованих, 10 інших) та 7 окремих бригад). На озброєнні Вермахту й військ СС перебувало 5639 танків і штурмових гармат, понад 10 тис. літаків, 61 тис. гармат і мінометів. До червня 1941 р. Військово-морський флот мав 5 лінійних кораблів, 4 важких і 4 легких крейсери, 43 ескадрених міноносців, 161 підводний човен, інші судна. Збройні сили Німеччини були повністю розгорнуті й володіли дворічним досвідом ведення війни на західному фронті.

Не вдаючись до детального викладу плану «Барбаросса» (цьому присвячується окреме гасло видання), зазначимо, що він передбачав «раптове нанесення кількох потужних ударів великими силами танкових, моторизованих військ та авіації з метою розсередити, оточити й знищити головні сили Радянської Армії, що перебували в західній частині СРСР, наступне стрімке просування вглиб країни та вихід на лінію Архангельськ–Астрахань».

Аби реалізувати цей намір, німецьке командування призначило 190 дивізій (разом з союзними військами), зокрема, 19 танкових і 14 моторизованих. Угруповання агресорів нараховувало 5,5 млн осіб, майже 4300 танків, 47,2 тис. гармат і мінометів, 4980 бойових літаків і 192 бойових кораблі. Це становило 83% сухопутних сил, 86% танкових і 100% моторизованих дивізій. 4 з 5 повітряних фронтів командування «Люфт-

---

¹⁷ Див.: *Seconde Guerre mondiale* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/Seconde_Guerre_mondiale/122570.

ваффе» зосередило на Східному фронті. Всі ці сили розгорталися на трьох стратегічних напрямках.

Група армій «Північ» на чолі з генерал-фельдмаршалом фон В. Лебом у складі 16-ї та 18-ї армій і 4-ї танкової групи (разом — 29 дивізій), розгорнута у східній Пруссії, за підтримки 1-ї повітряної армії одержала завдання розгорнути радянські війська у Прибалтиці й оволодіти портами Балтики (з Ленінградом і Кронштадтом включно), позбавити радянський флот опорних баз.

Група армій «Центр» (генерал-фельдмаршал Ф. Бок) зосереджувалася на головному московському напрямі у складі 4-ї і 9-ї армій, 2-ї і 3-ї танкових груп (50 дивізій та 2 бригади). За підтримки 2-го повітряного флоту вона мала розсікти стратегічний фронт радянської оборони, оточити і знищити радянські війська в Білорусії та розгорнути наступ на Москву.

На київському напрямі діяла група армій «Південь» генерал-фельдмаршала Г. Рундштедта у складі 6, 17, 11-ї німецьких, 3-ї і 4-ї румунських армій, 1-ї танкової групи та рухомого угорського корпусу (57 дивізій і 13 бригад). Їй ставилося завдання за підтримки 4-го повітряного флоту й румунської авіації знищити з'єднання Червоної армії в Правобережній Україні, вийти до Дніпра й розвивати наступ у східному напрямі.

Німецька армія «Норвегія» та дві фінські армії розгорталися на території Норвегії та Фінляндії (21 дивізія і 3 бригади) і за сприяння 5-го повітряного флоту повинні були захопити Мурманськ і Полярний та допомогти групі армій «Північ» в оволодінні Ленінградом. 24 дивізії перебували в резерві Головного командування сухопутних військ Німеччини.

У статті простежуються зусилля радянського керівництва, спрямовані на зміцнення військової потуги. До червня 1941 р. чисельність Збройних сил була доведена до 5373 тис. осіб. Сухопутні війська склалися з 303 стрілецьких, танкових, моторизованих і кавалерійських дивізій, 25% з яких формувалися чи переформовувалися. ВМФ мав 3 лінкори, 7 крейсерів, 54 лідери й есмінці, 212 підводних човнів.

Замість того, щоб дати об'єктивну оцінку фаховій підготовці кадрового командного складу та рядових бійців, автори традиційно обходяться трафаретним твердженням про те, що «особовий склад Радянських Збройних Сил, безмежно відданий Комуністичній партії та своїй соціалістичній Батьківщині, володів високими морально-політичними й і бойовими якостями». Запорукою цього вважалася наявність в армії та на флоті 563,5 тис. комуністів.

На території прикордонних округів західного регіону (Західного, Київського і Прибалтійського особливих, Ленінградського й Одеського) дислокувалося 170 дивізій (103 стрілецькі, 40 танкових, 20 моторизованих, 7 кавалерійських) та 2 бригади, у складі яких налічувалося 2 млн

680 тис. осіб, 37,5 тис. гармат і мінометів (без 50-мм), 1475 танків нових типів (КВ і Т-34), 1540 бойових літаків нових типів, а також значна кількість бойової техніки застарілих конструкцій.

На переконання авторів матеріалу, «агресор переважав радянські війська деяких напрямках у 3–4 рази». Тут слід звернути увагу на малопомітне словосполучення — «на деяких напрямках». Насправді, нападаюча сторона не мала переваги в основних силах і засобах. Однак, плануючи концентровані удари на вирішальних напрямках, німецьке командування намагалося зосередити на них краще озброєні й навчені контингенти.

Щоправда, у тексті йдеться про недоліки, хоча й вони розглядаються в тенденційному ключі: «Якщо в ідейному і політичному відношенні радянський народ зустрів війну в повній готовності, то далеко не всі заплановані матеріально-технічні й організаційні заходи зі зміцнення оборони країни вдалося здійснити до початку війни. Відіграли свою роль і прорахунки в оцінці можливого часу нападу на СРСР, упущення в підготовці відбиття перших ворожих ударів. До моменту нападу фашистської Німеччини на СРСР війська західних прикордонних округів не завершили розгортання і не були повністю приведені в бойову готовність. Лише в 00 год. 30 хв. 22 червня 1941 р. у всі прикордонні військові округи була надіслана директива наркома оборони С.К. Тимошенка і начальника генштабу Г.К. Жукова, яка вимагала упродовж ночі зайняти вогневі точки УР на державному кордоні, привести всі частини, зокрема і ППО, у повну бойову готовність, розосередити авіацію на польових аеродромах і замаскувати, підготувати затемнення міст і об'єктів. Багато з'єднань і частин не встигли отримати цих розпоряджень і тому не зайняли рубежів оборони»¹⁸.

В. Савін у книзі «Розгадка 1941. Причини катастрофи» наводить дані про загальну кількість дивізій в РСЧА й Вермахті, що дає змогу скласти уявлення про сили, задіяні на лінії німецько-радянського зіткнення.

Станом на 22 червня 1941 р. в РСЧА налічувалося 303 дивізії (без дивізій НКВС): 177 стрілецьких, 2 мотострілецькі, 19 гірськострілецьких, 61 танкова, 31 моторизована, 9 кавалерійських, 4 гірничокавалерійські, а також 14 дивізій НКВС.

Вермахт мав 200 дивізій (без охоронних): 153 піхотні, 10 легких та гірськострілецьких, 21 танкову, 15 моторизованих, 1 кавалерійську, а та-

---

¹⁸ Див.: *Seconde Guerre mondiale* [Електронний ресурс]: — Режим доступу: http://www.larousse.fr/encyclopedie/divers/Seconde_Guerre_mondiale/122570.

кож 9 охоронних (вони виконували завдання, аналогічні тим, що покла-далися на оперативні війська НКВС СРСР)¹⁹.

Особовий склад радянської дивізії становив 14 483 солдати та офіце-ри, німецькі — 16 859. Однак В. Савін високо оцінює бойовий потенціал радянської дивізії: «Загалом штат бойових і запасних підрозділів німець-кої піхотної дивізії приблизно на 300 осіб перевищував штат бойових підрозділів радянської стрілецької дивізії, що ... не означало відповідного підвищення бойових можливостей з'єднання. Навпаки, стрілецькі підроз-діли радянської стрілецької дивізії і за чисельністю особового складу, і за вогневими можливостями переважали відповідні підрозділи німецької піхотної дивізії, дивізійна артилерія радянської дивізії за меншої чи-сельності особового складу і за кількістю гармат, і за вагою залпу переважала дивізійну артилерію німецької дивізії, в радянській дивізії і на полковому, й на дивізійному рівні були присутні підрозділи ППО, яких у німецькій дивізії не було²⁰.

В «Енциклопедії історії України» причини катастрофи 1941 р. роз-криваються у кількох гаслах. У статті «Битва танкова в Західній Україні» В. Коваль висвітлює перебіг однієї з найбільших танкових битв на європейському ТВД у районі Броди–Дубно–Луцьк–Ровно 23–29 червня 1941 р. Автор вказує на сильні сторони німецьких бронетанкових з'єд-нань — високий рівень вишколу танкових екіпажів, чітку координацію дій, силу протитанкової артилерії і приголомшливу ефективність німець-кої авіації у боротьбі з танками. Натомість у «радянських протитанкових військ поряд з високим бойовим духом бої виявили протилежні якості — низький рівень підготовки екіпажів, особливо механіків-водіїв..., хаотич-ність дій командування внаслідок слабкої розвідки та частої відсутності зв'язку, нечисленність протитанкової артилерії, беззахисність від ударів авіації. Остання обставина мала катастрофічні наслідки. Німецькі літаки точними ударами нищили малими бомбами радянські танки на марші й на полі бою, де їхнє зелене пофарбування чітко відрізнялося від темно-сірого німецького». Дослідник підсумовує, що, попри «локальні успіхи радянських танкістів, грандіозна танкова битва в Західній Україні закін-чилася 29 червня не на користь Південно-Західного фронту. В ній загинув цвіт тодішніх бронетанкових військ Червоної армії. Але то не була пере-мога німецької танкової зброї — тисячі радянських танків стали жертвою

---

¹⁹ Савін Владислав. Разгадка 1941. Причини катастрофы. — М.: Яуза, ЭКСМО, 2010. — С. 11.

²⁰ Там же. — С. 32.

німецької авіації, що «залишилося непоміченим радянською і російською військовою історіографією»²¹.

У статті «Прикордонна битва 1941», вміщеній у 8-у томі «ЕІУ», вказується, що у низці праць російських істориків на початку 90-х років ці події одержали назву «оборонної операції в Західній Україні» або «Львівсько-Чернівецької стратегічної оборонної операції». У матеріалі наголошується, що німецьке військово-політичне керівництво не вважало південно-західний напрям головним. Натомість радянське командування, навпаки, зосереджувало тут головні ударні угруповання й планувало з початком війни основними силами КОВО (командувач — генерал-полковник М. Кирпонос) у складі 5, 6, 12 і 26-ї армії завдати удару зі Львівського виступу у фланг німецьких військ, розгорнутих у центральній частині Польщі.

Напередодні наступу німецько-румунських армій сторони зосередили величезні сили, з радянської сторони це були — 70 стрілецьких танкових, механізованих та кавалерійських дивізій, 19 прикордонних загонів, 4 полки НКВС, 14 укріплених районів, 2 повітряно-десантні корпуси, 24 окремі з'єднання і частини артилерії Резерву Головного командування; з боку супротивника — 57 дивізій та 13 бригад (співвідношення 1,7:1 на користь радянської сторони). У другому стратегічному ешелоні РСЧА розгортала 21 дивізію з кінцевим терміном зосередження до 10 липня, а Вермахт — 4 дивізії з метою підсилення групи армій «Південь» (5,5:1). Лише у бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії першого стратегічного ешелону на території України налічувалося 1 млн 94,5 тис. військовослужбовців, яким протистояли 992 тис. солдатів та офіцерів збройних сил держав Осі (1,1:1); 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 (1,2:1), 5528 танків проти 725 (7,6:1), 3472 літаки ВПС та 801 літак ВМС проти 800 одиниць авіатехніки «Люфтваффе» і 500 румунських ВПС (3,3:1), 232 бойові кораблі Чорноморського флоту та річкових флотилій проти 29 — румунських ВМС (8:1).

У статті наголошується на тому, що внаслідок неадекватної оцінки ситуації, що склалась, Головна військрада 22 червня віддала директиви № 2 і № 3, в яких перед військами ставилася вимога рішучих наступальних дій з досягненням відповідних цілей. Зокрема, з'єднанням Південно-Західного фронту було наказано силами 5-ї і 6-ї армій оточити і знищити угруповання противника, що наступало з лінії Володимир-Волинський–Кристінопіль і до кінця 24 червня опанувати район Любліна.

---

²¹ Коваль В.С. Битва танкова в Західній Україні // Енциклопедія історії України: В 5 т. Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 254–255.

Центр все ще намагався запустити в дію механізм стратегічної наступальної операції, проте реалізувати цей план не вдалося. Радянські війська, зрештою, програли зустрічну прикордонну битву. Не вдалося повною мірою реалізувати й задум на відведення військ Південно-Західного фронту й організацію оборонної операції по лінії старого кордону.

Автори вказують на ту обставину, що під час прикордонної битви ініціативу захопило німецьке командування, а його авіація панувала в повітрі, що до межі ускладнило радянській стороні управління військами і силами. Внаслідок бойових дій прикордонні війська Південно-Західного фронту, маючи кількісну перевагу, не змогли зупинити вторгнення, розгромити ударні угруповання супротивника і перенести бойові дії на його територію. Залишивши з важкими боями Західну Україну і частину Правобережжя, з'єднання ПЗФ у вересні відступили до Києва, хоча перешкодили планам німецького командування щодо оточення і знищення головних сил фронту. Безповоротні втрати РСЧА у цих боях становили понад 172 тис. осіб, санітарні — близько 70 тис. (середньодобові — 16 тис.); матеріальні — 4381 танк, 5806 гармат і мінометів, 1218 бойових літаків²².

У череді бойових дій на теренах України існує чимало сторінок, що потребують від науковців уважного й критичного осмислення. Деякі аспекти фаталістичної історії дотепер дискутуються. Однією з причин того, що й дотепер не існує усталених поглядів на деякі операції Другої світової війни, є брак архівних джерел, більшість яких фактично узурпувала російська влада. Це звужує доказову базу, скорочує інтерпретаційні можливості істориків і перешкоджає деконструкції міфів, виплеканих у радянську добу і реанімованих сучасним російським історіографічним офіціозом.

До таких належать події, пов'язані з боротьбою за Київ у 1943 році.

М. Коваль у статті «Київська оборонна операція» зазначив, що спроба німецького командування одразу захопити столицю України була зірвана стійкою обороною військ Київського укріпрайону і контрударями 5-ї та 6-ї армій Південно-Західного фронту. Це змусило німецькі частини припинити наступ на Київ і зосередити основні зусилля на північний захід від міста: на позиціях Коростенського укріпрайону. Оточення й розгром 6-ї і 12-ї армій в районі Умані значно ускладнило оборону Києва. Наприкінці липня Вермахт відновив наступальні дії. За наказом А. Гітлера частину

---

²² Лисенко О., Грицюк В. Прикордонна битва 1941 // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 8: Па–Прик / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2011. — С. 503–505.

військ групи армій «Центр», що наступали на Москву, було переорієнтовано на район оперативних дій групи армій «Південь» з метою оточення з'єднань Південно-Західного фронту. Прорвавшись до Дніпра і форсувавши його на північ і південь від Києва, німці по суті вирішили долю міста. «Командування Південно-Західного фронту звернулося у Ставку Верховного Головнокомандування за дозволом відвести війська, але Й. Сталін, якого перед тим командування київською операцією неодноразово запевняло у відсутності загрози здобуття німцями Києва, такого дозволу не дав. Тому, коли надвечір 17 вересня дозвіл на відхід було все ж отримано, війська противника вже замкнули кільце оточення в районі м. Лохвиця на Полтавщині». В оточенні опинилося кілька армій і 665 тис. військовослужбовців. лише 15 тис. з них вдалося вирватися з котла. Дослідник називає Київську оборонну операцію «найбільшою і найважливішою серед інших операцій у період оборонних боїв на Україні... Відтягнувши 17 дивізій противника, вона, по-перше, істотно посприяла зривові гітлерівського бліцкригу, по-друге, затримала наступ ворога на московському стратегічному напрямі»²³.

Власне, цей висновок слід вважати ключовим для трактування причин провалу «бліц-кригу», що підтверджують монографічні дослідження істориків.

У радянських виданнях фатальні помилки та прорахунки радянського політичного та військового керівництва замовчувалися, а головним аргументом вважалася кількісна перевага Вермахту і союзних йому армій. Непосвяченому читачеві складно побачити за наведеними в енциклопедичних виданнях цифрами реальне співвідношення сил, а також визначити, які чинники стали вирішальними для перебігу бойових дій на німецько-радянському фронті. У західних енциклопедичних працях ці питання розглядаються побіжно і схематично.

У зв'язку з цим спробуємо схарактеризувати хід збройного протистояння на території України у 1943–1944 рр. шляхом співставлення відповідних текстів сучасних українських і російських енциклопедичних проектів.

Стаття М. Ковалю «Київська наступальна операція 1943 р.» виконана на основі джерел та літератури радянської доби. Тому загальна картина подій відтворена за офіційною версією, хоча дані, що ілюструють втрати Червоної армії в живій силі, очевидно, залучені з пізніших публікацій (вірогідно, 90-х років, оскільки останнє видання, на яке посилається

---

²³ Коваль М.В. Київська оборонна операція // Енциклопедія історії України: У 8 т. Т. 4: Ка–Ком Па–Прик / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2007. — С. 228–229.

дослідник, датоване 1985 роком). У тексті гасла вказується, що Київська наступальна операція військ 1-го Українського фронту (командувач — генерал армії М. Ватутін) проводилася 3–13 листопада з метою визволення Києва. Головний удар здійснювався з захопленого у жовтні Букринського плацдарму, де зосереджувалося 10 німецьких дивізій, допоміжний — з Лютизького (на північ від столиці). За даними автора, невдалі спроби наступу з Букринського плацдарму коштували радянським військам близько 240 тис. убитих солдатів та офіцерів. У зв'язку з цим Ставка ВГК приховано передислокувала під Лютиж частину військ, зокрема 3-ю гв. танкову армію. Перед початком наступу на Київ 1-й Український фронт мав 50 дивізій, 7 тис. гармат і мінометів, 675 танків, близько 700 літаків. Їм протистояли 33 дивізії противника, що мали на озброєнні 400 танків і 6645 літаків. Радянське командування забезпечило значну перевагу на вирішальному напрямі. Наступ почався 3 листопада і незабаром частини 3-ї гв. танкової армії перерізли шосе Київ–Житомир. Вранці 6 листопада опір гітлерівців було подолано, до столиці увійшли радянські війська. 7 листопада німців вибили з Фастова, а 13 — з Житомира. «На цьому Київська наступальна операція завершилась», — зазначає автор і наводить такі дані про втрати сторін: у живій силі німці втратили 12 піхотних, 2 танкові й 1 моторизовану дивізії (124 тис. осіб вбитими і пораненими), радянські війська — 417 тис.²⁴

У «Великій російській енциклопедії» стаття під назвою «Київські операції 1943» належить перу І. Макара. Події під Києвом у період 3–13 листопада 1943 р. тут викладені практично на однаковій емпіричній базі. Однак, якщо М. Коваль обмежується констатацією не відповідних втрат сторін, то російський дослідник іде далі, наголошуючи на тому, що потужні контрудари німецьких сил змусили 38-у, 40-у загальновійськові та 3-ю гв. танкову армії перейти до оборони на рубежі Фастів — Житомир — Трипілля.

Оцінюючи результати Київської наступальної операції, І. Макар зазначає, що було створено стратегічний плацдарм у 230 км по фронту (по лінії Дніпра) і до 145 км вглиб, що відіграв значну роль у визволенні Правобережної України; крім того, була зірваний запланований контр-наступ гітлерівців на кіровоградському напрямі, оскільки війська, призначені для його здійснення, перекинули на київський напрям. Суттєво відрізняються у двох авторів дані про втрати. У російському виданні

---

²⁴ Коваль М. В. Київська наступальна операція // Енциклопедія історії України: У 8 т. Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2007. — С. 225.

це — 41 тис. у німецьких військ і 30,5 тис. (зокрема 6,5 тис. вбитими і зниклими безвісти) у радянських.

Логічним продовженням боротьби за Київ І. Макар вважає Київську оборону операцію військ 1-го Українського фронту, проведена 13 листопада — 22 грудня 1943 р. з метою відбиття контрнаступу Вермахту. У тексті ці події подані таким чином. 15 листопада, коли радянські війська ще не завершили підготовку до оборони, німецькі ударні угруповання перейшли у контрнаступ, завдавши головного удару з району Фастова на Брусилів, а допоміжного — з-під Черняхова на Радомишль. Потіснивши 38-у армію, частини Вермахту поблизу Коростишева прорвалися до шосе Житомир — Київ і розгорнули наступ на Київ. 18 листопада 60-а армія потрапила в кільце в районі Житомира і з боями вирвалася з оточення, залишивши місто. 23 листопада німці відбили Брусилів. Після перегруповання і посилення 1-го Українського фронту 26 листопада був завданий концентрований удар по Брусилівському угрупованню противника і до 30 листопада фронт стабілізувався на рубежі на схід від населених пунктів Черняхів — Радомишль — Ставище — Юрівка. У грудні німецька 4-а танкова армія двічі намагалася прорватися до Києва у смузі 60-ї армії, але ці спроби були відбиті.

Унаслідок Київської оборонної операції війська 1-го Українського фронту були зірвані плани німецького командування знову оволодіти Києвом та відновити оборону по Дніпру розгромлені 5 піхотних, 2 танкові й 1 моторизована дивізії. Втрати радянської сторони становили близько 87,5 тис. осіб (зокрема 26,4 тис. осіб убитими і зниклими без вісти)²⁵.

Натомість у російському виданні «Пам'яті полеглих» наводяться такі статистичні дані по Київській стратегічній наступальній операції 3–13 листопада 1943 р.: загальна кількість військ 1-го Українського фронту до її початку становила — 671 тис. осіб, загальні втрати — 30 569, безповоротні — 6491²⁶.

У «Радянській військовій енциклопедії» відсутні дані про втрати радянської сторони. Натомість міститься така оцінка: «Київська наступальна операція повчальна зосередженням великих сил на обмеженому плацдармі; прихованим перегрупованням у складній обстановці і в стислі

---

²⁵ *Макар І.П.* Киевские операции 1943 // Большая Российская энциклопедия: [в 30 т. / науч.-ред. совет: Ю.С. Осипов (пред.) и др.; отв. ред. С.Л. Кравец]. — Москва: Большая Российская энциклопедия, 2009. — Т. 13: Канцелярия конфискации. — Киргизы. — С. 651–653.

²⁶ Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. / об. редкол. А.И. Сорокин, В.М. Говоров, В.П. Маслин, Н.В. Шапалин [и др.]. — М.: Большая российская энциклопедия, 1995. — С. 98.

терміни маси танків та артилерії з одного плацдарма на іншій, що забезпечило досягнення раптовості удару; успішним розвитком наступу на кількох напрямках»²⁷.

Щодо Київської оборонної операції зазначається таке: «Радянське військове мистецтво збагатилося досвідом організації та проведення під час стратегічного наступу фронтової оборонної операції з метою відбиття удару противника, який перейшов у контрнаступ. Операція була здійснена силами фронту, без залучення великих резервів Ставки, які в цей час накопичувалися під Києвом для проведення нових наступальних операцій на Правобережній Україні»²⁸.

Сучасні дослідники намагаються долати стереотипи, усталені в історіографії щодо бойових дій на фронті. Військовий історик В. Грицюк вказує на те, що зведення факту визволення Києва від гітлерівських окупантів лише до наступальної операції в рамках 3–13 листопада 1943 р. звужує уявлення як про масштаби бойових дій, так і про реальну, ціну перемоги, оскільки фронтових операцій, за метою яких визначалося оволодіння й утримання столиці республіки, насправді було кілька. У зв'язку з цим дослідник пропонує вважати Київську стратегічну операцію сукупністю фронтових операцій у хронологічних межах 11 жовтня — 13 листопада 1943 р.²⁹

Відбиттям контрнаступу військ противника у другій половині грудня 1943 р. завершилася Київська операція, що поділялася на наступальну й оборонну фази. Загалом за цей період було здійснено:

- дві жовтневі наступальні операції фронту, які не досягали поставленої мети;
- одна фронтова наступальна операція була спланована й підготовлена, але за вказівкою Ставки ВГК від її проведення відмовилися;
- листопадова наступальна операція військ фронту;
- контрнаступальна операція військ 1-го Українського фронту (листопад–грудень 1943 р.)³⁰

В. Кидонь звертає увагу на те, що в історичній науці й дотепер відсутній консолідований погляд на основні показники Київської наступальної операції: зокрема, це стосується встановлення її оперативного рівня й у зв'язку з цим — питання про її хронологічні межі. Причини

---

²⁷ Советская военная энциклопедия: в 8 т. / Гречко А.А., Огарков Н.В. (гл. ред.) — М.: Воениздат, 1977. — Т. 4: «К-22» — Линейный крейсер. — С. 158.

²⁸ Там же. — С. 159.

²⁹ *Грицюк В., Лисенко О.* 24 залпи на честь визволителів Києві. Київська стратегічна наступальна операція Воронежського (1-го Українського) фронту // Віче. — 2013. — № 21 (354) — С. 32–34.

³⁰ Там само.

такої ситуації дослідник вбачає в тому, що військові історики радянської доби здійснили підміну понять: «Київської стратегічної наступальної операції» «Київською наступальною операцією». Такі маніпуляції спрямовувалися на те, щоб применшити роль й значення «однієї з найбільших операцій радянсько-німецької війни та битви за Дніпро загалом, закласти в півсвідомість мас думку про незаперечність величі Московської та Сталінградської битв, перемоги на Курській дузі».

Автор простежує тенденцію зміни пріоритетів у висвітленні Київської наступальної операції від середини 50-х років, що рельєфно проступає в енциклопедичних виданнях. Радянські історики події періоду від 3 до 13 листопада 1943 р. визначають як Київську наступальну операцію, відсуваючи у такий спосіб стратегічну операцію на другий план. Крім того, він звертає увагу на те, що автори енциклопедичних видань фальсифікували реальний перебіг бойових дій. Як приклад, наводиться матеріал, вміщений у т. 12 «Великої радянської енциклопедії», де хронологічні межі операції окреслюються 3–13 листопада з посиланням на мемуари маршала Г. Жукова³¹. Насправді, полководець наводить зовсім іншу періодизацію: 12 жовтня — 23 грудня³².

Наголошуючи на замовчування радянською історіографією трьох наступальних операцій радянських військ у жовтні, В. Кидонь солідаризується з твердженням американського військового історика Д. Гланца, який зазначив, що в історичних студіях ігноруються жорсткі битви Центрального та Воронезького (1-го Українського) фронтів за оволодіння в жовтні 1943 р. стратегічними плацдармами за Дніпром на північ і на південь від Києва. За три тижні кровопролитних, проте безслідних боїв військ 13-ї та 60-ї армій (переданих 5 жовтня зі складу Центрального фронту), військ 27, 38, 40, 47 і 3-ї гв. танкової армій Воронезького фронту так і не вдалося подолати оборону військ 4-ї танкової та 8-ї армій групи «Південь», які блокували плацдарми Червоної армії в районах Чорнобиля, Димера, Лютежа і Великого Букрина. Надалі вигнання гітлерівців з Києва стерло попередні бойові дії з пам'яті та інформаційного простору. Радянські історики з різних причин ігнорували чи свідомо принижували

---

³¹ Киевская наступательная операция 1943 // Большая Советская Энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. А.М. Прохоров. — 3-е изд. — М.: Советская энциклопедия. — Т. 12: Кварнер — Конгур, 1973. — С. 258–259.

³² Кидонь В.Д. Дискусійні аспекти історії київської наступальної операції 1943 року [Електронний ресурс] // Військово-історичний меридіан. — 2017. — № 4 (18). — С. 13–25. — Режим доступу: http://vim.gov.ua/images/sbor/VIM_18_2017-13-25.pdf

їх значення, а їхні німецькі колеги також не приділяли їм належної уваги, вражені доленосними поразками Вермахту³³.

Продовжуються дискусії і щодо втрат Червоної армії у Київській стратегічній операції. Однією з причин різнобою в статистичних викладах є те, що дослідники змішують операції, що увійшли в історію під збірною назвою «Битва за Дніпро», з бойовими діями, внаслідок яких було визволено від гітлерівських військ столицю України.

Найбільш обґрунтованими й виваженими слід вважати підрахунки й оцінки, вміщені в колективній монографії «Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках»: згідно з даними, наведеними в цій праці, сумарна кількість втрат у боях за Київ становила 143 571 особу (з них 37 411 — безповоротні). Ця підсумкова цифра отримана шляхом узагальнення кількості втрат у Київській стратегічній операції (6491 вбитими, а 24 078 пораненими, разом — 39 569 осіб) та трьох попередніх невдалих операцій (930 920 убитими і 82 082 пораненими, разом — 113 002)³⁴.

Коли ж позначити хронологічні межі Київської стратегічної події, датовані 11 жовтня — 23 грудня 1943 р., тоді до 143 571 слід додати 26 443 безповоротних і 61 030 санітарних втрат радянських військ у оборонній операції 1943 р. Разом отримуємо 231 044 особи, з яких 63 854 становлять загиблі.

Напевно, й ці дані не є остаточними. Доводиться лише сподіватися, що в майбутньому історики отримують доступ до всього комплексу джерел і зможуть точніше визначити «ціну» битви за Київ.

Однією з найбільш вдалих операцій радянських військ вважалася Корсунь-Шевченківська битва. В офіційній версії вона позиціонувалася як зразок воєнного мистецтва. У концентрованому вигляді її перебіг розкриває стаття А. Грильова «Корсунь-Шевченківська операція 1944» у «Великій радянській енциклопедії». Тут вона трактується як «наступальна операція 1-го (командувач — генерал армії М.Ф. Ватутін) та 2-го (командувач — генерал армії І.С. Конєв) Українських фронтів 24 січня — 17 лютого під час Великої Вітчизняної війни 1941–45». Її задум полягав у тому, щоб завдати ударів у загальному напрямі на Звенигородку з метою оточення і знищення угруповання німецьких військ на Корсунь-

---

³³ Гланц Д.М. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии. — М.: Яуза, Эксмо, 2008. — С. 83.

³⁴ Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 рр.: монографія / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко, Р.І. Пилявець, С.В. Сидоров; відп. ред. О.Є. Лисенко. — К.: Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняхівського, Ін-т історії України НАН України. — 2015. — С. 129.

Шевченківському виступі, що виник внаслідок попередніх Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської операції.

До початку операції радянські війська мали 27 стрілецьких дивізій, 1 механізований і 4 танкових корпуси (255 тис. військовослужбовців) 5300 гармат і мінометів, 513 танків і САУ, 772 бойових літаки. Їм протистояли 14 німецьких дивізій (з них 3 — танкові) і мотобригада (170 тис. осіб, 2600 гармат і мінометів, 310 танків та штурмових гармат), 1000 бойових літаків.

Показово, що за рахунок внутрішньо групових перегрупувань на головних напрямках радянська сторона забезпечила перевагу над ворогом за чисельністю військ — у 1,7 рази, артилерії — у 2,4, танках і САУ — в 2,6 рази³⁵.

24 січня 1944 р. війська 2-го Українського фронту за підтримки 5-ї повітряної армії перейшли в наступ передовими групами, а 25 — основними силами. Війська 1-го Українського фронту за сприяння 2-ї повітряної армії вступили в дію 26 січня, а через два дні з'єдналися у районі Звенигородки з частинами 2-го Українського фронту. До оточення потрапило 10 дивізій та 1 бригада противника чисельністю 18 тис. осіб. Для надання допомоги оточеним німецьке командування здійснило спроби деблокування в районах Новомиргорода й Товмача (3 лютого) та Ризине (4 лютого), однак вони виявилися невдалими. 8 лютого радянська сторона запропонувала оточеним скласти зброю, однак ця пропозиція була відхилена. Тим часом посилювався тиск з зовнішнього фронту, де німці зосередили 6 піхотних, 8 танкових дивізій та різні окремі частини (разом — понад 110 тис. осіб, 940 танків і штурмових гармат). 11 лютого вони знову відновили наступ з району Ризине, ціною великих втрат потіснили радянські з'єднання і вийшли у район Лисянки. Оточеним німецьким військам 12 лютого вдалося прорватися з району Стебліва до Шендерівки, скоротивши відстань, що відокремлювала їх від зовнішнього фронту, до 10 км.

Аби об'єднати зусилля всіх військ, Ставка ВГК підпорядкувала їх командуванню 2-го Українського фронту. У ніч на 17 лютого противник трьома колонами рушив з Шендерівки на прорив кільця, але «тільки невеликій частині танків і бронетранспортерів удалося прорватися до своїх військ у Лисянку. Внаслідок Корсунь-Шевченківської операції було вбито і поранено 55 тис. і взято в полон понад 18 тис. ворожих солдатів та

---

³⁵ Советская военная энциклопедия: в 8 т. / Гречко А.А., Огарков Н.В. (гл. ред.) — М.: Воениздат, 1977. — Т. 4: «К-22» — Линейный крейсер. — С. 376–378.

офіцерів. Ліквідація корсунь-шевченківського угруповання противника створила умови для остаточного визволення Правобережної України»³⁶.

Ми спеціально детально відтворили текст цього гасла, аби унаочнити відмінності в текстах авторів пізніших енциклопедичних видань.

Автор аналогічної статті «Великій російській енциклопедії» І. Макар лише додає окремі деталі до загальної картини, наголошуючи, що «під час жорстких боїв (у ніч на 17 лютого) упродовж доби більша частина (!) оточеного угруповання була знищена чи взята в полон». Далі автор зазначає, що Корсунь-Шевченківська операція «увійшла в історію воєнного мистецтва як зразок оточення і знищення великого угруповання противника (радянські війська знищили більшу частину корсунь-шевченківського угруповання, завдали поразки ще 15 німецьким дивізіям, зокрема 8 танковим, що діяли проти зовнішнього фронту оточення)». На відміну від радянських видань у тексті наводяться дані про втрати радянської сторони — близько 24,3 тис. вбитими, 55,9 тис. пораненими, в той час як німецька — втратила разом з військами, що діяли на зовнішньому обводі, понад 73 тис. осіб, зокрема 18,2 тис. полоненими³⁷.

Ці дані збігаються з тими, які наводяться «Радянській військовій енциклопедії» та у книзі «Пам'яті полеглих». Однак, у останньому виданні, по-перше, ці дані стосуються лише військ 1-го Українського фронту, по-друге, загальна кількість особового складу фронту до початку операції оцінювалась у 336,7 тис. осіб³⁸.

В «ЕІУ» стаття з цієї теми підготовлена Л. Легасовою та Н. Шевченко. На відміну від радянських і російських авторів вони вказують на розбіжність між даними про кількість оточених німецьких військово-службовців, наведених у радянських та зарубіжних джерелах — відповідно 80 тис. та 40–60 тис. солдатів і офіцерів, а також тих, кому вдалося вирватися з оточення: згідно з оперативними донесеннями Вермахту їх налічувалося від 26 до 32–35 тисяч³⁹.

---

³⁶ Макар І.П. Корсунь-Шевченковская операция 1944 // Большая Российская энциклопедия: [в 30 т.] / науч.-ред. совет: Ю.С. Осипов (пред.) и др.; [отв. ред. Л.С. Кравец]. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2004. — Т. 15: Конго — Крещение. — 2010. [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://bigenc.ru/military_science/text/2100246.

³⁷ Там же.

³⁸ Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945. / об. редкол. А.И. Сорокин, В.М. Говоров, В.П. Маслин, Н.В. Шапалин [и др.]. — М.: Большая российская энциклопедия, 1995. — С. 102.

³⁹ Легасова Л.В., Шевченко Н.О. Корсунь-Шевченківська операція 1944 // Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2008. — С. 193–194.

Навіть стислий та вибірковий огляд енциклопедичного історіографічного сегменту дає підстави для кількох принципових зауважень та констатації.

По-перше, у радянських, зарубіжних (зокрема сучасних російських) та вітчизняних енциклопедичних виданнях існують різні підходи до трактування бойових дій періоду Другої світової війни. Якщо радянські тексти — надміру ідеологізовані й сконструйовані як несучі елементи «міфу Великої Вітчизняної війни» за відповідними лекалами і схемами (те саме притаманне сучасним російським енциклопедіям), то західні — позначені широкою подієвою палітрою, але віддзеркалюють її дуже лаконічно, фактично — ескізно. Спроби українських істориків зламати перелицьовані радянські концепти ускладнюються малодоступністю специфічних джерельних масивів, що зберігаються в практично втаємничених архівних фондах Російської Федерації.

По-друге, в сучасних вітчизняних виданнях виразно проступає вододіл з радянською схемою, але нинішня версія потребує як емпіричного, так і теоретико-концептуального підкріплення. Очевидно, що такий зміст текстів доволі точно відображає складну ситуацію та перипетії довкола організаційно-інституційних аспектів військової історії в Україні, брак фахівців належної кваліфікації, без чого важко уявити повноцінну реконструкцію бойових дій.

По-третє, концептуального значення набуває ілюстративний ряд енциклопедичних видань. Той чи інший спосіб доповнення лінгвістичного ряду візуальним демонструє ставлення авторів та упорядників до подій війни, а також надають текстам відповідного пам'яттєвого навантаження.

Загалом можна констатувати, що енциклопедична баталістика залишається залишається надзвичайно придатним і широким полем для наукових зусиль цивільних та військових істориків. У цьому сенсі доволі перспективним видається проект «Україна в Другій світовій війні. Енциклопедія», в рамках якого можуть реалізуватися останні напрацювання вітчизняних науковців у цій сфері фундаментального історичного знання.

REFERENCES

Glantz, D. M. (2008). *Sovetskoe voennoe chudo 1941–1943. Vozrozhdenie Krasnoy Armii* [Soviet Military Miracle 1941–1943. The Rebirth of the Red Army]. Moscow, Yauza Publ.; Eksmo Publ. [in Russian].

Grechko, A. A., & Ogarkov, N. V. (1976). *Sovetskaja voennaja jenciklopedija* (Vol. 2: Vavilon — Grazhdanskaja, pp. 409–410). Moscow: Voenizdat. [in Russian].

Grechko, A. A., & Ogarkov, N. V. (1977). *Sovetskaja voennaja jenciklopedija* (Vol. 4: «К-22» — Linejnyj krejser, pp. 158, 159). Moscow: Voenizdat. [in Russian].

Grechko, A. A., & Ogarkov, N. V. (1978). *Sovetskaja voennaja jenciklopedija* (Vol. 6: Obekty voennye — Radiokompas., pp. 138, 139). Moscow: Voenizdat. [in Russian].

Hrytsiuk V., & Lysenko O. (2013). 24 zalpy na chest' vyzvolyteliv Kyievi. Kyivs'ka stratehichna nastupal'na operatsiia Voronez'koho (1-ho Ukrains'koho) frontu. *Viche*, 21 (354), 32–34. [in Ukrainian].

Hrytsiuk, V. M., Lysenko, O. Ye., Pyliavets', R. I., & Sydorov, S. V. (2015). *Stratehichni ta frontovi operatsii na terytorii Ukrainy u 1943–1944 rr.* Kyiv: Nats. un-t obrony Ukrainy im. Ivana Cherniakhovs'koho: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Isaev, Aleksej, Suvorov, Viktor, & Solonin Mark, i dr. (2009). *Velikaja Otechestvennaja katastrofa. Itogi diskussii.* Moscow: Jauza; Jeksmo. [in Russian].

Knyshevskii, P. N., Vasil'eva, O. Ju., Vysockii, V. V., & Solomatin, S. A. (Comps.). (1992). *Skrytaya pravda voiny: 1941 god: Neizvestnye dokumenty.* (Rossija v lichah, dokumentah, dnevnika). Moscow: "Russkaja kniga". [in Russian].

Koval', M. V. (1999). Ukraina v Druhij svitovij i Velykij Vitchyznianij vijnakh (1939–1945 rr.) In V. A. Smolii (Ed.), *Seriia «Ukraina kriz' viky»: U 15-ty t.* (Vol. 12). Kyiv: Al'ternatyvy, [in Ukrainian].

Koval', M. V. (2007). Kyivs'ka nastupal'na operatsiia. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy v 8 t.* (Vol. 4: Ka–Kom, p. 225). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Koval', M. V. (2007). Kyivs'ka obronna operatsiia. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 8 t.* (Vol. 4: Ka–Kom, pp. 228–229). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Koval', V. S. (2003). Bytva tankova v Zakhidnij Ukraini. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 5 t.* (Vol. 1: A–V, pp. 254–255). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Kovalenja, A. A. Smolij, V. A., & Chubar'jan, A. O. (Ed.). (2011). *1941 god: Strana v ognе. Istoriko-dokumental'noe izdanie.* (Vol. 2: Dokumenty i materialy). Moscow: OLMA Media Grupp. [in Russian].

Kozlov, V. A., & Zav'jalov, S. M. (Comps.). (1992). Materialy sledstvija i suda nad generalom D. G. Pavlovym. *Neizvestnaya Rossiya. XX vek.* (Vol. 2). Moscow: "Istoricheskoe nasledie". [in Russian].

Kydon', V. D. (2017). Diskusijni aspekty istorii kyivs'koi nastupal'noi operatsii 1943 roku. *Vijs'kovo-istorychnyj merydian*, 4 (18), 13–25. Retrieved from http://vim.gov.ua/images/sbor/VIM_18_2017-13-25.pdf [in Ukrainian].

Lehasova, L. V. (Ed.). (2012). *Kyiv Neprochytani lysty 1941-ho...: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia.* Kyiv: Aerostat. [in Ukrainian].

Lehasova, L. V., & Shevchenko, N. O. (2008). Korsun'-Shevchenkivs'ka operatsiia 1944. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 10 t.* (Vol. 5: Kon–Kiu, pp. 193–194). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Lehasova, L. V., & Smolii, V. A. (Comps.). (2016). *Ukraina: 100 dniv vijny. 22 chervnia — 29 veresnia 1941 r.: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia.* Kyiv: Aerostat. [in Ukrainian].

Lysenko, O., & Hrytsiuk, V. (2011). Prykordonna bytva 1941. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 10 t.* (Vol. 8: Pa–Pryk, pp. 503–505). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Lytvyn, V. M., & Lehasova, L. V. (Comps.). (2012). *Kyiv ochyma voroha: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv: Aerostat. [in Ukrainian].

Makar, I. P. (2009). Kievskie operacii 1943. In Kravec, S. L. (Ed.), *Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija: v 30 t.* (Vol. 13: Kanceljarija konfiskacii — Kirgizy, pp. 651–653). Moscow: Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija. [in Russian].

Makar, I. P. (2010). Korsun'-Shevchenkovskaja operacija 1944. In Kravec, S. L. (Ed.), *Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija: v 30 t.* (Vol. 15: Kongo — Kreshhenie). Moscow: Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija. Retrieved from https://bigenc.ru/military_science/text/2100246 [in Russian].

Ogarkov, N. V. (1983). Voennyj jenciklopedicheskij slovar'. Moscow: Voenizdat. p. 168. [in Russian].

Prohorov, A. M. (1973). (Ed.). Kievskaja nastupatel'naja operacija 1943. *Bol'shaja Sovetskaja Jenciklopedija: v 30 t.* (Vol. 12: Kvarner — Kongur, pp. 258–259). Moscow: Sovetskaja jenciklopedija. [in Russian].

Sanin, Vladislav. (2010). *Razgadka 1941. prichiny katastrofy*. Moscow: Jauza, Jeksmo. [in Russian].

Savyn, Vladyslav. (2010). *Razghadka 1941. Prychyny katastrofy*. Moscow: Yauza, EKSMO. [in Russian].

Smolii, V. A. (Ed.). (1997). *Malyj slovnyk istorii' Ukrai'ny*. pp. 7, 331. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].

Solonin, Mark. (2009). *22 ijunja. Anatomija katastrofy*. Moscow: OOO "Izdatel'stvo "Jauza". [in Russian].

Sorokin, A. I., Govorov, V. M., Maslin, V. P., & Shapalin, N. V. (1995). *Pamjati pavshih. Velikaja Otechestvennaja vojna 1941–1945*. Moscow: Bol'shaja rossijskaja jenciklopedija. [in Russian].

Suvorov, Viktor. (1992). *Ledokol: Kto nachal Vtoruju mirovuju vojnu?* Moscow: AO Izd. dom "Novoe vremja". [in Russian].

Suvorov, Viktor. (1994). *Den'-M. Kogda nachalas' Vtoraja mirovaja vojna?* Moscow: AO "Vsjo dlja vas". [in Russian].

Vrons'ka, T. V., Kentij, A. V., Kokin, S. A., Lysenko, O. Ye., & Smyrnov, H. V. (Comps.). (2003). *Kyiv u dni natsysts'koi navyly. Za dokumentamy radians'kykh spetssluzhb*. Kyiv; L'viv: Misioner. [in Ukrainian].

Yakovlev, A. N. (Ed.). (1998). 1941 hod: (Vols. 1–2, Rossija. XX vek. Dokumenty). Moscow: Mezhdunar. fond "Demokratija". [in Russian].

Zolotarjov, V. A. (Ed.). (2011). *Velikaja Otechestvennaja vojna 1941–1945 godov*. In 12 vol. (Vol. 1). Moscow: Voenizdat Publ. [in Russian].

Oleksandr Lysenko,
Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine
of National Academy of Science of Ukraine
(Kyiv) Ukraine, ukr2ww@ukr.net

MILITARY ACTIONS ON THE GERMAN-SOVIET FRONT OF THE PERIOD OF THE SECOND WORLD WAR IN THE DOMESTIC ENCYCLOPEDIA SCIENCE

The article is devoted to the reflection of the military operations of the Red Army in 1939–1940 and of the southern wing of the German-Soviet front during 1941–1944 in reference and encyclopedic literature. A comparative analysis of the Soviet, modern Ukrainian and foreign encyclopedic narrative is carried out. The conceptual approaches of representatives of various scientific schools to the description of military operations on the territory of Ukraine are compared, the level of theorizing of the main provisions, the persuasiveness of the argumentation, the meaningful filling of the texts. The peculiarities of structural composition and the defining accents of the event canvas, the correlation of macrohistorical, microhistoric and prosopographical plots are elucidated. The ways of visualization of encyclopedic materials, their purpose are traced. The degree of politicization of encyclopedic texts is determined depending on the specific historical conditions in the countries where such publishing projects were implemented.

Keywords: *The Second World War, Ukraine, military operations, the theater of military operations, encyclopedic, German-Soviet front, the Wehrmacht, the Red Army, military art.*